

А. В. Шамне, канд. психол. наук, доц.,
Криворізький державний педагогічний університет,
кафедра загальної та вікової психології

ТИПОЛОГІЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ ОСОБИСТІСНОЇ ТРИВОЖНОСТІ ТА ФРУСТРАЦІЙНИХ РЕАКЦІЙ У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

У статті подано аналіз взаємозв'язку тривожності та фрустраційних реакцій в молодшому шкільному віці.

Ключові слова: ситуативна та особистісна тривожність, страх, молодший шкільний вік, групи нетривожних (тривожних) дітей, чинники розвитку особистісної тривожності, фрустраційні реакції.

Вікова специфіка психічного розвитку в онтогенезі виявляє себе через багатоманітність індивідуально-типологічних форм (варіантів) реалізації основних новоутворень віку і вікових особливостей становлення регуляції поведінки. Одним з варіантів типологічних взаємозв'язків психічних явищ є залежність між особистісною тривожністю та фрустраційними реакціями.

Від рівня тривожності залежить успішність навчання дитини у школі, особливості її відносин з однолітками, ефективність адаптації до нових умов суспільного життя та загалом динаміка психічного розвитку. Можна припускати, що вплив переживання стану фрустрації на індивідуальний розвиток є особливо небезпечним у випадку притаманного дитині високого рівня особистісної тривожності. У зв'язку з цим особливого значення набуває проблема розвитку толерантності (стійкості) дитини з високою особистісною тривожністю до фрустрації.

Поряд з достатньо розробленими аспектами проблеми фрустрації, умов та чинників її виникнення, психологічних та поведінкових ознак мало дослідженим залишається питання специфіки та особливостей фрустраційних реакцій залежно від особистісних та індивідуально-типологічних властивостей людини. Теоретичний аналіз цих досліджень показав також, що процес осмислення взаємозв'язку тривожності та фрустраційних станів далекий від свого завершення. Недостатньо уваги приділяється вивченню вікових аспектів природи фрустраційних станів дітей з підвищеним та високим рівнем тривожності, динаміки та особливостей взаємозв'язку рівня тривожності та особливостей фрустраційних реакцій у різні періоди розвитку. Виходячи з вищезазначеного, об'єктом нашого емпіричного дослідження стала особистісна тривожність як регулятор прояву типу та напрямку фрустраційних реакцій, предметом — зміст взаємозв'язків рівня тривожності та особливостей фрустраційних реакцій у молодшого школяра. *Мета дослідження* полягала у теоретичному та практичному вивченні психологічної типології взаємозв'язків особистісної тривожності та фрустраційних реакцій у молодшому шкільному віці.

На основі теоретичного аналізу літератури ми припустили, що особистісна тривожність та фрустраційні реакції пов'язані між собою кількісно-якісними залежностями, зокрема, рівень тривожності певним чином опосередковує прояв сили, типу та напрямку фрустраційних реакцій. Перевірка цього припущення і становила зміст емпіричної частини дослідження. Для цього передбачалося: здійснити теоретичний аналіз стану вивчення проблеми тривожності та фрустрації в психологічній теорії та практиці; на основі поетапного дослідження здійснити вивчення особистісної тривожності та її взаємозв'язків з типами та напрямками фрустраційних реакцій у молодшому шкільному віці.

Проблематика тривожності тривалий час є предметом теоретичних та прикладних досліджень. Важливим моментом психологічного аналізу проблеми є розмежування поняття тривоги і страху. Оскільки у страху і тривоги є спільний емоційний компонент у вигляді почуття хвилювання і неспокою, і в обох поняттях відображено сприймання загрози, ці терміни часто пов'язують між собою.

Узагальнення теоретичних досліджень тривожності і страху дозволяє сформулювати такі положення: 1) тривога — це базисна реакція, загальне поняття, а страх — це вираження тієї ж самої якості, але в об'єктивній формі. Саме тому тривога розглядається в тісному зв'язку зі страхом; 2) більшість дослідників розглядають тривожність як ситуативне явище і як особистісну характеристику (тривожність як емоційний стан і як стійку властивість, рису особистості або темпераменту); 3) сучасні психологічні дослідження тривожності і страху в основному походять з трьох головних джерел: класичної теорії емоцій, психоаналізу і теорії наuczіння; 4) підвищена тривожність розглядається як результат складної взаємодії когнітивних, афективних і поведінкових реакцій.

У класичних теоріях емоцій особлива увага приділяється страху. Науково-психологічне вивчення тривожності і страху, як і емоційних явищ в цілому, на думку А. М. Прихожан, веде свій початок від праці Ч. Дарвіна “Вираз емоцій у людини і тварин” [5, с. 38]. У периферічній теорії Джемса — Ланге страх розглядається як одна з трьох найбільш сильних емоцій, в одному ряді з радістю та гнівом і є непідробним і найбільш раннім інстинктом людини, а власне тривожність описується як одна з форм страху. В У. Мак-Дауголла тривожність розглядається як своєрідне явище диспозиції до певного типу поведінки і у вигляді тимчасового стану, актуальної мотиваційної тенденції. Згідно з поглядами класиків теорії наuczіння і представників її більш сучасних гілок, тривожність і страх — дуже близькі явища. І тривожність і страх є емоційними реакціями, які виникають на основі умовного рефлексу.

Соціальна школа наuczіння (зокрема, “концепція потягів” К. Л. Халла) відводить тривожності і страху центральну роль у соціалізації індивіда (О. Х. Маурер, Г. Мандлер, І. Г. Сарасон, Дж. Доллард, Н. Є. Міллер та ін.). В основі цих поглядів лежить уявлення про те, що нейтральні стимули можуть через підкріплення і наuczіння ставати емоціогенними і набувати властивості, які викликають тривожність [1; 5].

Значна увага в соціальній теорії наuczіння, як і в психоаналізі, приділялася дослідженню сигнальної функції тривожності (страху). Так, на думку О. Х. Маурера, тривожність (умовний страх) поряд з іншими сильними емоціями (надією, розчаруванням, полегшенням) впливає на вибір і, відповідно, на подальше закріплення способів поведінки, у тому числі у складних ситуаціях. О. Х. Маурер вважав, що основна функція тривожності — сигналізуюча, вона веде до того, що підкріплюються такі реакції, такі форми поведінки, які сприяють попередженню переживання більш інтенсивного страху або зменшують страх, що вже виник. Дослідники, які належать до даного напрямку, вважають, що тривожність, точніше, тенденція до її зменшення відіграє основну роль у соціалізації дитини, причому вона може сприяти виробленню як позитивних якостей, так і негативних, таких, наприклад, як агресія або надмірна залежність (Дж. Доллард, Н. С. Міллер, В. Хартруп та ін. [4; 5]). К. В. Спенс і Дж. Тейлор розглядали тривожність (відрізняючи її від страху) як набутий потяг, який має стійкий характер. Їх цікавила енергетична функція цього явища, його направлений, загальноактивуючий характер. Було введено поняття “рівень тривожності”, який, на думку Дж. Тейлор, не можна прирівнювати до рівня збудника (драйву). Тривожність, з точки зору Дж. Тейлор, лише деякою мірою пов'язана з емоційною чуттєвістю, яка в свою чергу робить свій внесок у рівень збудження. Для пояснення цього явища К. В. Спенс ввів між рівнем збудження (драйвом) і проявом тривожності особливу змінну — емоційну реакцію, яка має антиципуючий характер. Ця змінна, на його думку, викликається загрозливим стимулом і проявляється на операційному рівні у вигляді збудження і відповідних фізіологічних реакцій, що може фіксуватися в процесі зовнішнього спостереження [6, с. 123–124].

Погляди З. Фрейда у відношенні тривожності і страху близькі за своєю суттю до філософської традиції, яка бере початок від С. Кьєркегора. І З. Фрейд і С. Кьєркегор визнавали необхідність розмежування страху і тривоги, вважаючи, що страх — реакція на конкретну, знайому небезпеку, в той час як тривожність — на небезпеку, невизначену і невідому. Тривожність, за З. Фрейдом, характеризується трьома основними ознаками: 1) специфічним почуттям неприємного; 2) відповідними соматичними реакціями, перш за все посиленням серцебиття; 3) усвідомленням цього переживання.

Проблема тривожності стала предметом спеціального дослідження у неофрейдистів. Так, в теорії К. Хорні головні джерела тривоги та неспокою особистості є результатом неправильних людських відносин. У книзі “Невротична особистість нашого часу” К. Хорні описує 11 невротичних потреб, за допомогою задоволення яких людина прагне звільнитися від тривоги. С. Саллівен — автор “міжособистісної теорії”, як і К. Хорні, вважає, що весь розвиток людини зумовлений міжособистісними відносинами. У людини є вихідний неспокій, тривога, яка є продуктом міжособистісних (інтерперсональних) відносин. Тривога є джерелом напруги організму, вона викликається дійсними або уявними загрозами безпеці людини. Е. Фромм

розглядає тривожність з позиції історичного розвитку суспільства. З розвитком цивілізації (від первісного суспільства до капіталізму) у людини зростає почуття невпевненості, безсилля, сумнівів та тривоги, які породжуються “негативною свободою”. Єдиний вихід людина вбачає в униканні свободи, в прагненні забутись і цим подавити у собі стан тривоги.

В усіх перелічених теоріях тривожність, в основному, розглядається як емоційний стан особистості, який негативно впливає на психіку людини. Тривожність досліджується багатьма авторами в тісному зв’язку зі страхом, так як страх є об’єктивним виразом стану тривоги. Однак, одні дослідники вказують на тривогу, як первинну реакцію, інші вказують на страх як чинник, який викликає стан тривоги.

В сучасній психологічній літературі можна зустріти різні визначення поняття тривожності, хоча більшість дослідників сходяться у визнанні необхідності розглядати його диференційовано — як ситуативне явище і як особистісну характеристику з урахуванням перехідного стану і його динаміки. Так, С. Я. Рубінштейн під тривожністю розуміє схильність людини переживати тривогу, тобто емоційний стан, який виникає внаслідок невизначеної небезпеки і проявляється в очікуванні неприємного розвитку подій. А. М. Прихожан зазначає, що тривожність — це переживання емоційного дискомфорту, пов’язане з очікуванням невдачі, з відчуттям небезпеки, яка наближається. Вона розрізняє тривожність як емоційний стан і як стійку властивість, рису особистості або темпераменту [5, с. 9]. За визначенням Р. С. Немова, тривожність — це постійна або ситуативна властивість людини приходити у стан підвищеного хвилювання, відчувати страх і тривогу в специфічних соціальних ситуаціях. С. С. Степанова вважає, що тривожність — це переживання емоційного неблагополуччя, яке пов’язане з передчуттям небезпеки або невдачі.

Багатовимірність та певна невизначеність терміна “тривожність” у психологічних дослідженнях є наслідком використання його в різних значеннях. У різних дослідженнях тривожність розглядалася як тимчасовий психічний стан, що виникає під впливом стресових факторів, таких як фрустрація соціальних потреб, властивість темпераменту чи особистості. Однак найчастіше поняття “тривожність” вживається дослідниками в двох основних значеннях, які взаємопов’язані, але належать до зовсім різних понять. А саме: йдеться про розуміння тривожності як психічного стану (реактивна тривожність) та як властивості особистості (особистісна тривожність). Реактивна тривожність як емоційний стан характеризується суб’єктивним відчуттям напруження, очікуванням негативного розвитку подій і часто зумовлена неусвідомленим джерелом небезпеки. Особистісна тривожність характеризується відносно стійкою схильністю людини сприймати загрозу власному “Я” в різних ситуаціях, доволі часто неадекватно їх оцінювати та перебільшувати значущість.

Слід підкреслити, що тривожність досліджувалась у вітчизняній та зарубіжній літературі, передусім, у зв’язку з розвитком навичок саморегуляції у спортсменів (У. Морган, В. Некрасова, Ю. Пахомов). Тривожність як

стан і як рису, що виникає у процесі адаптації до середовища та виконання різних видів діяльності, вивчали Ю. А. Александровський, Ф. Д. Горбов, А. Б. Леонова, К. О. Сантросян, Н. Д. Левітов та ін. До проблеми тривожності в психологічній літературі звертаються як до одного з головних компонентів стресу та як до властивості темпераменту.

На думку Г. Айзенка, тривожність — невротичний симптом, що утворюється за механізмом умовного рефлексу. Кеттел вважає, що рівень тривожності залежить від узагальненої схильності до страху, ситуативної і внутрішньої невизначеності. Дуже висока особистісна тривожність корелює з наявністю невротичного конфлікту, з емоційними зривами та психосоматичними хворобами. Переважна більшість дослідників одностайні в тому, що висока тривожність є суб'єктивним проявом неблагополуччя особистості.

Г. Г. Араkelов, Н. Є. Лисенко, Є. К. Шот розглядають підвищену тривожність як результат складної взаємодії когнітивних, афективних і поведінкових реакцій, що виникають під впливом стресу. Тривожність як риса особистості, на їх думку, пов'язана з генетично детермінованими властивостями функціонування мозку.

Деякі психологи (К. Д. Шафронська, Н. В. Імедадзе, В. Р. Кисловська) акцентують увагу на соціальних чинниках тривожності. За результатами їх досліджень, чим вищий соціальний статус досліджуваного, тим нижчий рівень тривожності. Н. В. Імедадзе вважає тривожність “специфічною соціалізацією емоцій”. С. В. Васьківська вважає, що рівень тривожності пов'язаний з особистісними якостями характеру. Таким чином, поняттям “тривожність” психологи визначають стан людини, який характеризується підвищеною схильністю до переживань, небезпек і хвилювань, які мають негативне емоційне забарвлення.

Тривожність має яскраво виражену вікову специфіку, яка виявляється у її джерелах, змісті, формах, проявах компенсації і захисту. Для кожного вікового періоду є певні області, об'єкти дійсності, які викликають підвищену тривогу більшості дітей, незалежно від наявності реальної загрози чи тривожності як стійкого утворення. Отже, важливим аспектом теоретичних та експериментальних досліджень тривожності є вивчення цього явища в контексті вікового розвитку та в контексті проблеми реагування в складних, фруструючих ситуаціях.

Проведений аналіз теоретичних і емпіричних даних, які стосуються різних аспектів розвитку тривожності дозволив зафіксувати недостатність наукових даних про специфіку впливу особистісної тривожності на переживання фрустраційних станів та реакцій у дітей молодшого шкільного віку.

Різні аспекти проблеми фрустраційних станів та реакцій розкриваються у роботах С. Розенцвейга, Ф. Є. Василюка, М. Д. Левітова, Є. П. Ільїна, Т. А. Немчинової, Л. Берковиця, Дж. Долларда, С. Майєра, Н. Міллера, Р. Лоусона, К. Ізарда. Існуючі ускладнення у розумінні терміна “фрустрація” підкреслюються у багатьох теоретичних та експериментальних дослідженнях. Якщо звернутися до філології цього терміна, то frustration означає розлад (планів), знищення (задумів), тобто вказує на певну трав-

муючу ситуацію, в якій людина отримує поразку, невдачу. Базуючись на дослідженнях І. П. Павлова, М. Д. Левітов вважає, що фрустрація повинна розглядатися в контексті більш широкої проблеми: витривалість по відношенню до життєвих труднощів і реакцій на ці труднощі [3]. Найбільш поширеними способами пояснення сутності фрустрації є інтерпретація її через явище бар'єру (перешкоди), що виникає на шляху досягнення людиною мети чи реалізації мотиву діяльності (В. Д. Левітов, Р. Х. Шакуров, Р. Лоусон, Фарбер, Н. Браун, Чайлд, Уотерхаус, І. Пірен та ін). Другою спробою пояснення природи фрустрації є визначення її через явище агресії, за допомогою якої людина прагне вийти з фруструючої ситуації та пов'язаного з нею дискомфорту (Д. Доллард, Л. Берковиць, А. Бандура, Н. Міллер, С. О'Нейл).

В експериментальному дослідженні був використаний класичний варіант малюнкової методики фрустраційних реакцій С. Розенцвейга, а також методики вивчення рівня тривожності: "Тест шкільної тривожності Філіппса"; "Проективна методика для діагностики шкільної тривожності А. М. Прихожан"; "Шкала особистісної тривожності А. М. Прихожан". Дослідження проводилося на базі Криворізької загальноосвітньої середньої школи № 108 з учнями 3А класу (30 учнів).

Статистична обробка даних здійснювалася методом кореляційного аналізу Пірсона (лінійна кореляція). Зіставлення кореляційних зв'язків основних шкал тривожності з іншими, додатковими шкалами та значущих кореляційних зв'язків між додатковими шкалами задіяних методик показало, що діти з низьким рівнем тривожності виявляють цілий спектр зв'язків, які дозволяють характеризувати їх як більш соціально орієнтованих на успіх, самовираження та самоприйняття себе, як більш зацікавлених відповідати очікуванням оточуючих та займати значуще місце у міжособистісних стосунках. Діти з підвищеним рівнем тривожності мають значно менш структуровану систему зв'язків з додатковими шкалами використаних методик, що може свідчити про негативний вплив підвищеної тривожності на соціальну активність та "центрацію" їх на окремих ситуаціях шкільного життя (передусім, пов'язаних з оцінюванням знань). Потреба бути успішним та компетентним блокується в них, передусім, у ситуаціях оцінювання, водночас уникання цих ситуацій, "уход" від них знижує і переживання соціального стресу. Ця тенденція є характерною ознакою наявності мотивації уникання невдач у тривожних дітей. Вони потрапляють у "замкнене коло" залежності, коли страх перевірки знань поглиблює фрустрацію досягнення успіху ($p < 0,05$), але уникнення ситуацій, що потребують досягнення успіху через підвищену активність "гармонізує" їх самоприйняття, дозволяючи уникати соціального стресу ($p < 0,05$).

Нетривожні діти, навпаки, базуються на мотивації досягнення успіху, незадоволення цієї потреби пов'язано в них з підвищенням самооціночної та міжособистісної тривожності ($p < 0,05$). Страх перевірки знань у цих учнів є особистісно значущим, тобто таким, що виявляє їх соціальну компетентність і тому пов'язаний зі страхом не відповідати очікуванням оточуючих ($r = 0,53$), самооцінкою ($r = 0,63$), міжособистісною тривож-

ністю ($r = 0,63$). Остання знов-таки тим сильніша, чим сильніший страх не відповідати очікуванням оточуючих ($r = 0,54$ при $p < 0,05$). Прагнення до особистісної представленості у соціальних стосунках виявляється і в зв'язках соціальної адаптованості з якістю міжособистісних стосунків з вчителями.

На другому етапі ми порівнювали особливості реакцій на фрустраційну ситуацію в дітей із низьким та підвищеним рівнем тривожності. Порівнюючи *направленість* фрустраційних реакцій у дітей із низьким та підвищеним рівнем тривожності, можна визначити, що різниця між ними є достатньо суттєвою. Особливо це стосується імпульсивних і інтропунітивних реакцій, представленість яких є практично протилежною. Якщо серед низькотривожної групи 55 % дітей відповідали на фруструючу ситуацію в імпульсивній манері, то в групі тривожних дітей цей показник становить лише 15 %. І навпаки, інтропунітивні відповіді переважають (64 %) у дітей із підвищеним рівнем тривожності, а в дітей із низьким рівнем тривожності дорівнюють лише 18 %. Це говорить про те, що тривожні діти не можуть оцінювати ситуацію адекватно і тому переносять направленість реакції на себе, чого не роблять діти з нормальним рівнем тривожності. Для визначення статистичної достовірності отриманих відмінностей ми використали статистичний критерій кутового перетворення Фішера (γ^*). Різниця у відсотках імпульсивних та інтропунітивних реакцій двох груп досліджуваних є статистично значущою (відповідно $\gamma^* = 2,31$, при $p < 0,05$ та $\gamma^* = 2,62$, при $p < 0,03$). Цікавим є відсоток екстрапунітивних відповідей, який є приблизно однаковим в обох групах, що може свідчити про відносну незалежність їх прояву від такої особистісної властивості, як тривожність, іншими словами вони ймовірно зумовлені іншими індивідуальними особливостями або віковими характеристиками.

За типом реакції серед дітей із низьким рівнем тривожності переважають потребово-настійливі реакції (72 %), які свідчать про те, що в них спостерігається адекватне реагування на фруструючу ситуацію, присутня потреба знайти конструктивне рішення конфліктної ситуації у формі або вимоги про допомогу від інших, або прийняття на себе обов'язку по розв'язанню ситуації, або впевненості в тому, що час та хід подій приведуть до її автоматичного розв'язання.

За типом фрустраційних реакцій у тривожних дітей переважають реакції “з фіксацією на самозахисті” і “з фіксацією на перепоні”; потребово-настійливі реакції відсутні. Переважання самозахисних реакцій вказує на слабкість “Я” дитини як особистості, оскільки активність виявляється у формі засудження інших, заперечення або визнання своєї провини, захисту від звинувачень та докорів.

Отримані дані свідчать про суттєву різницю в типах фрустраційних реакцій дітей із низьким та підвищеним рівнем тривожності. Якщо в дітей із низьким рівнем тривожності переважають потребово-настійливі реакції, які становлять 72 %, то в дітей із підвищеним рівнем тривожності найбільший відсоток (63 %) становлять самозахисні реакції. Ці показники є показовими, оскільки тривожні діти гостріше і вразливіше сприймають

життєві негаразди, ніж діти з низьким рівнем тривожності, тому направленість реакцій на захист свого слабкого “Я” є для них достатньо характерною. Для визначення статистичної достовірності отриманих відмінностей ми використали статистичний критерій кутового перетворення Фішера (γ^*). Різниця у відсотках потребово-настійливих та самозахисних реакцій є статистично значущою (відповідно $\gamma^* = 2,91$, при $p < 0,001$ та $\gamma^* = 2,7$, при $p < 0,003$). Різниця у відсотках перешкоджаюче-домінантних реакцій є суттєвою (19 %), але статистично недостовірною ($\gamma^* = 1,56$, при $p < 0,06$). Це не дозволяє визначити їх наявність як характерну для дітей із підвищеним рівнем тривожності, хоча тенденція до цього зафіксована.

Таким чином, можна зробити висновок, що результати нашого емпіричного дослідження довели правильність поставленої на початку роботи гіпотези й показали чітку залежність між рівнем тривожності та особливостями переживання фрустраційних ситуацій дітьми молодшого шкільного віку. Це, по-перше, дозволяє визначити особливості навчання та виховання дітей із підвищеним рівнем тривожності та складною реакцією на фрустраційні ситуації, а по-друге, свідчить про необхідність більш цілеспрямованої індивідуальної корекційної роботи з такими дітьми, метою якої має стати, передусім, гармонізація самоприйняття тривожних дітей, підвищення їх самооцінки, зниження рівня особистісної тривожності та вміння більш адекватно реагувати на фрустраційні ситуації.

Література

1. Астапов В. М. Тревожность у детей. — 2-е изд. — СПб.: Питер, 2004. — 224 с.
2. Васильюк Ф. Е. Психология переживания. — М.: МГУ, 1984.
3. Левитов Н. Д. Фрустрация как один из видов психологических состояний // Вопр. психологии. — 1967. — №6.
4. Пірен М. І. Конфліктологія: Підр. — К: МАУП, 2003. — 360 с.
5. Прихожан А. М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. — М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: НПО “МОДЭК”, 2000. — 304 с.
6. Тревога и тревожность/ Под ред. В. А. Астапова. — СПб.: Питер, 2001. — 256 с.
7. XIX Международный конгресс общества исследования стресса и тревожности (STAR) // Психологический журнал. — 1999. — Т. 20. — № 2. — С. 132–134.

А. В. Шамне, канд. психол. наук, доц.,
Криворожский государственный педагогический университет,
кафедра общей и возрастной психологии

**ТИПОЛОГИЯ ВЗАИМОСВЯЗЕЙ ЛИЧНОСТНОЙ ТРЕВОЖНОСТИ
И ФРУСТРАЦИОННЫХ РЕАКЦИЙ В МЛАДШЕМ ШКОЛЬНОМ
ВОЗРАСТЕ**

Резюме

В статье представлен анализ взаимосвязи тревожности и фрустрационных реакций в младшем школьном возрасте

Ключевые слова: личностная тревожность, страх, младший школьный возраст, группы нетревожных (тревожных) детей, факторы развития личностной тревожности, фрустрационные реакции.

A. V. Shamne, PhD, doc.,
Krivoy Rog State Pedagogical University,
general and development psychology department

**TYOLOGY OF INTERCORRELATIONS BETWEEN ANXIOUS AND
FRUSTRATIVE REACTIONS IN JUNIOR SCHOOL AGE**

Summary

The article deaes with the correlation between the anxiety and frustrated reaction at the juniour school age.

Key words: anxiety in a situation and personal agitation, fear, junior school age, groups of anxious (non-anxious children, development-specifics of personal anxiety, frustrative reactions.

Секція 3

**КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ, РЕГІОНАЛЬНІ
ТА ЕТНІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ РОЗВИТКУ
ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ
ОСОБИСТОСТІ**

